

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

2-2025
IJTIMOIY FANLAR

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

J.Sultonov	
Chingizxon va Jin davlati o'rtasidagi diplomatik va harbiy munosabatlarning tarixiy tahlili	224
M.A.Boltaboyev	
Sovet hokimiyatining O'zbekistondagi musulmon bo'lmagan aholiga nisbatan olib borgan zo'ravonlik siyosati	234
Sh.B.Jumayeva	
Globalashuv davrida boqiy marosim: Toshkent vohasi muqaddas qadamjo va mozorlarida ziyorat.....	239
M.R.Sodiqova	
Ipakchilikning O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'rni (1991-2021-yillar).....	244
A.X.Nigmatov	
Shanxay hamkorlik tashkiloti vujudga kelishining tarixiy asoslari.....	251
M.B.Nazirov	
Rossiya imperiyasi ko'chirish siyosatining Farg'ona viloyati tub aholisining iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotiga ta'siri.....	257
B.N.Rizayev, B.H.Ризаев, B.N.Rizaev	
A.N.Kasigin islohotlarining O'zbekiston qishloq xo'jaligida joriy etilishi	260
M.A.Maxmudov	
XX asrning 20-30-yillarida O'rta Osiyodagi madaniy obidalarni saqlab qolishda sredazkomstarisning faoliyati	266
I.B.Boxodirov	
Birinchi jahon urushi yillarida turkiston harbiy okrugida mahalliy qurolli kuchlar va harbiy asirlar masalasi	270
J.Sultonov	
Xorazm imperiyasining vujudga kelishi va Muhammad Xorazmshohning Mo'g'ullar bosqiniga qadar olib borgan harbiy-diplomatik strategiyasi	273
O.B.Nizomiddinov	
O'zbekiston SSRda lotin yozuvining joriy etilishi: muammo va ziddiyatlar (Farg'ona viloyati misolida)	279
O.H.Jaynarov	
O'zbekiston SSR advokaturasi tizimi: islohot va natijalar (XX asr 20-yillari).....	284
O.M.Normatov	
Farg'ona vodiysi qishloq xo'jaligi va savdo-sotiq munosabatlari tarixining ayrim jixatlari xususida	289
Y.A.Shukurillayev	
Buxoro amirligida qo'shin qarorgohlarining o'rnatilish taomillari.....	293

Z.X.Oxunova	
Yangi O'zbekistonda jinoyat va jazo sohasidagi liberallashuvni tadqiq etishdagi falsafiy yondashuvlar	297
X.J.Isomiddinov	
Jamiyatda millatlararo totuvlik va hamjihatlikni ta'minlashda yoshlar tarixiy-falsafiy tafakkurini rivojlantirishning nazariy jihatlari.....	300
M.B.Nazirov	
Ko'chiruvchilik siyosatining Farg'ona viloyati tub xalqlarining siyosiy, fuqarolik ahvoliga ta'siri	304

TARIX

FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University

Volume 31 Issue 2, 2025-yil

DOI: [10.56292/SJFSU/vol31_iss2/a93](https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol31_iss2/a93)

UO'K: 94(5-15)"12"/"13"

XORAZM IMPERIYASINING VUJUDGA KELISHI VA MUHAMMAD XORAZMSHOHNING MO'G'ULLAR BOSQINIGA QADAR OLIB BORGAN HARBIY-DIPLOMATIK STRATEGIYASI**ОБРАЗОВАНИЕ ХОРЕЗМСКОЙ ИМПЕРИИ И ВОЕННО-ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ МУХАММАДА ХОРЕЗМШАХА ДО МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ****THE FORMATION OF THE KHWARAZM EMPIRE AND THE MILITARY-DIPLOMATIC STRATEGY OF MUHAMMAD KHWARAZMSHAH BEFORE THE MONGOL INVASION**Sultonov Javohir

Farg'ona davlat universiteti Strategik rivojlanish va xalqaro reytinglar bo'limi boshlig'i

Annotatsiya

Mazkur maqolada XII-XIII asrlarda Xorazmshohlar davlatining shakllanishi, siyosiy mustaqillikka erishish jarayoni va Alouddin Muhammad hukmronligining asosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Seljuq imperiyasining inqirozi natijasida Xorazmshohlarning mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgani, ularning diplomatik va harbiy strategiyalari orqali mintaqadagi geosiyosiy holatga ta'sir ko'rsatgani ko'rsatiladi. Alouddin Muhammad hukmronligi Xorazmshohlar saltanatining eng yuksak davri bo'lib, uning harbiy yurishlari natijasida Xuroson, Movarounnahr va G'aznaviylar hududlari Xorazmga qo'shilgani tahlil etiladi. Shuningdek, hukmdorning Qoraxitoylar bilan munosabatlari va siyosiy qarorlari ham yoritiladi.

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование государства Хорезмшахов в XII–XIII веках, процесс его политической независимости и ключевые особенности правления Ала ад-Дина Мухаммада. Показано, что упадок Сельджукской империи предоставил хорезмшахам возможность для самостоятельных действий, а их дипломатические и военные стратегии оказали влияние на геополитическую ситуацию в регионе. Период правления Ала ад-Дина Мухаммада рассматривается как вершина могущества Хорезмшахского государства, в результате его военных походов к Хорезму были присоединены Хорасан, Мавераннахр и земли Газневидов. Также анализируются его отношения с Каракитаями и политические решения.

Abstract

This article examines the formation of the Khwarazmian state in the 12th–13th centuries, the process of gaining political independence, and the key characteristics of Ala al-Din Muhammad's reign. It is shown that the decline of the Seljuk Empire provided the Khwarazmshahs with opportunities for independent actions, while their diplomatic and military strategies influenced the geopolitical situation in the region. The reign of Ala al-Din Muhammad is considered the peak of the Khwarazmian Empire, as his military campaigns led to the annexation of Khorasan, Transoxiana, and the territories of the Ghaznavids. Additionally, his relations with the Qara Khitai and political decisions are analyzed.

Kalit so'zlar: Xorazmshohlar, Alouddin Muhammad, Seljuq imperiyasi, Qoraxitoylar, mo'g'ullar, geosiyosiy strategiya, harbiy yurishlar.

Ключевые слова: Хорезмшахи, Ала ад-Дин Мухаммад, Сельджукская империя, Каракитаи, монголы, геополитическая стратегия, военные походы.

Key words: Khwarazmshahs, Ala al-Din Muhammad, Seljuk Empire, Qara Khitai, Mongols, geopolitical strategy, military campaigns.

KIRISH

XII asr oxiri va XIII asr boshlarida Xorazm imperiyasi Markaziy Osiyoda siyosiy, harbiy va iqtisodiy jihatdan etakchi davlat sifatida shakllandi. Muhammad Xorazmshoh (1200–1220) o'z hukmronligi davomida hududiy ekspansiyani kengaytirish, ichki siyosiy barqarorlikni mustahkamlash va tashqi tahdidlarga qarshi kompleks strategiyalar ishlab chiqishga harakat qildi. Biroq, uning siyosatida uzoq muddatli strategik rejalashtirish va pragmatik yondashuv etarli darajada amalga oshirilmadi.

Xuroson, Movarounnahr, Eron, Iroq va Afg'onistonning imperiya tarkibiga qo'shilishi Xorazmshoh davlatining mintaqaviy ta'sirini sezilarli darajada kengaytirdi. Shu bilan birga, ichki siyosiy ziddiyatlar va tashqi diplomatik qarama-qarshiliklar murakkab geosiyosiy muhitni yuzaga keltirdi. Saljuqiylar, Qoraxitoylar, G'uriylar va Bag'dod xalifaligi bilan olib borilgan munosabatlar

imperiyani strategik barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. G'uriylar davlatining parchalanishidan foydalanish Xorazm imperiyasining mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgan bo'lsa-da, mo'g'ullar bosqiniga qarshi etarlicha tayyorgarlik ko'rilmagani hal qiluvchi zaiflik sifatida namoyon bo'ldi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot tarixiy-muqoyasaviy va tahliliy usullar asosida olib borilgan. Asosiy manba sifatida XII-XIII asrlarga oid tarixiy asarlar, shuningdek, zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilingan. Maqolada Xorazmshohlar davlati tarixining muhim bosqichlari tahlil qilinib, Alouddin Muhammadning siyosati va harbiy yurishlari tarixiy sharoitga bog'liq holda o'rganiladi.

1. Tarixiy-muqoyasaviy usul: Xorazmshohlar davrining boshqa mintaqaviy kuchlar bilan o'zaro ta'siri Seljuq, Qoraxitoy hukmronliklari bilan taqqoslangan holda o'rganiladi.

2. Siyosiy tahlil usuli: Alouddin Muhammadning davlat boshqaruvidagi strategik qarorlari, diplomatik aloqalari va harbiy yurishlari tahlil qilinadi.

3. Manbashunoslik yondashuvi: O'rta asr tarixchilarining asarlari (Juvayniy, Rashiduddin, Nasaviy) hamda zamonaviy tadqiqotlar asosida tadqiqot olib borilgan.

Ushbu metodlar asosida Alouddin Muhammad hukmronligi davrida Xorazmshohlar saltanatining siyosiy va harbiy jihatdan yuksalishi hamda uning inqirozga uchrash sabablarini ilmiy asosda tahlil qilish imkoniyati yaratilgan.

Ushbu maqolani yozishda Birlamchi manbalar Ibn al-Asir (Al-Kamil fi al-Tarikh) Alouddin Muhammadning mo'g'ullarga qarshi noto'g'ri strategiyasini tanqid qiladi. Rashiddin (Jomi' ut-Tavorix) ichki nizolar va boshqaruv zaifligini davlat qulashining asosiy sabablari sifatida ko'rsatadi. Juvayniy (Tarixi Jahongushoy) mo'g'ullar nuqtai nazaridan voqealarni tasvirlaydi. Nasaviy (Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din Mangubirni) esa Turkon xotunning Xorazmdagi mavqeini yuqori baholab, bu orqali Alouddin Muhammadning siyosiy zaifligini bevosita aytmasa ham, unga shama qiladi.

2. Sovet va zamonaviy tadqiqotlar

V.V. Bartold (Turkestan v epokhu mongolskogo nashestiya) Alouddin Muhammadning ichki siyosiy xatolarini ko'rsatadi. Boyle J.A. (The Cambridge History of Iran) uning mo'g'ullarga qarshi noto'g'ri qarorlarini tahlil qiladi. Michal Biran (The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History) Qoraxitoylarga qarshi kurashning Xorazmshohlar davlatiga ta'sirini yoritadi. Timothy May (Muhammad II Khwarazmshah Meets Chinggis Khan) esa harbiy va diplomatik xatolarni asosiy sabab sifatida ko'rsatadi.

XI va XII asrlarda Seljuq imperiyasi Yaqin Sharqdan O'rta Yer dengizigacha bo'lgan hududlarda kuchli davlat edi. Ularning Bog'dod ustidan nazorati va Abbosiy xalifaligi ustidan ta'siri ularning hukmronligini ko'rsatib turardi. Anushteginlar dastlab Seljuqlar hukmronligida xizmat qilgan bo'lib, Anushtegin 1077 yilda Xorazmning noibi lavozimiga tayinlangan. Anushteginning hokimiyat davrida u Seljuq hukmdorlarining ishonchini qozongan, bu uning avlodlariga Xorazmni qonuniy ravishda meros qilib olishga imkon yaratgan[1].

XII asr o'rtalarida Seljuqlarning kuchsizlanishi Anushteginlar uchun o'z mustaqilligini yanada mustahkamlash imkoniyatini yaratdi. XII asrning ikkinchi yarmiga kelib, Xorazm davlati Orol dengizining janubiy qismiga tutash hududga ega bo'lgan nisbatan kichik davlat hisoblangan. Uning hududi mintaqadagi geosiyosiy jarayonlarga bog'liq holda kengayib yoki qisqarib borgan. Xorazmning shimoliy va sharqiy chegaralari Qoraxitoylar, janubiy hududlari G'uriylar, g'arbiy qismi esa Abbosiy xalifaligi bilan chegaralangan edi. Bu geosiyosiy holat Xorazmshohlar davlatining mintaqadagi harbiy, iqtisodiy va diplomatik strategiyalariga bevosita ta'sir ko'rsatgan[2].

Xorazmshoh Jaloliddin O'tsiz hukmronligi O'rta Osiyo siyosiy manzarasida hal qiluvchi davr bo'ldi. Otsiz hukmronligini ikki xil davrga ajratish mumkin: saljuqiylar saltanati sultoni Sanjarga sodiqligi bilan belgilangan dastlabki bosqich va mustaqil Xorazm davlatining mustahkamlanishi bilan tavsiflangan keyingi davr[3]. Otsizning qo'shni davlatlar, xususan, saljuqiylar bilan diplomatik aloqalarini mohirlik bilan yo'lga qo'yishi Xorazmning muxtoriyatini ta'minlash va uning hududiy chegaralarini kengaytirishda muhim rol o'ynadi. Otsizning diplomatik muvaffaqiyatining asosiy omili uning strategik ittifoqlar va o'lpon kelishuvlaridan mohirona foydalanishi edi. Saljuqiylarga o'lpon to'lash orqali Otsiz ma'lum darajada avtonomiyani qonuniyligni ta'minladi va shu bilan birga Xorazm mustaqilligiga zamin yaratdi[3].

1156-yilda El-Arslonning Xorazm taxtiga o'tirishi saltanat tarixida muhim voqea bo'ldi. Otasi Jaloliddin O'tsiz vafotidan so'ng El-Arslon o'z merosini saqlab qolish va Xorazmning siyosiy hokimiyatini yanada mustahkamlash missiyasini boshladi[4]. El-Arslonning asosiy maqsadlaridan biri

TARIX

Xorazmning hududiy egaliklarini kengaytirish va uning geosiyosiy ta'sirini kuchaytirish edi. Uning harbiy yurishlari, xususan, 1167-yilda Balx, Sabzavar va mashhur Nishopur shahrini bosib olishi Xorazmning qudratli mintaqaviy hokimiyat maqomini mustahkamladi.

Erishgan yutuqlariga qaramay, El-Arslon hukmronligi qiyinchiliklardan holi emas edi. 1172 yilda El-Arslonning o'limi merosxo'rlik bilan bog'liq noaniqlik davrini keltirib chiqardi. U Sultonshohni o'ziga merosxo'r etib tayinlagan bo'lsa-da, onasi Turkon Xotunning davlat va harbiy ishlarga aralashishi saltanat barqarorligiga ta'sir qildi[5]. El-Arslon avlodlari o'rtasidagi keyingi hokimiyat uchun kurash Xorazmni beqarorlashtirish va uning hukmronligi davrida erishilgan yutuqlarni barbod qilish yoqasiga keldi. El Arslon vafot etgan paytda Sultonshohning katta akasi Takish Jandda edi. Takish elchini chaqirganiga qaramay, borishdan bosh tortdi. Shu sababli Sultonshoh unga hujum qilish uchun qo'shin yuborildi. Takish yaqinlashib kelayotgan hujumdan xabar topgach, Qoraxitoy Gur Xonidan panoh so'raydi[6]. Uning yordami evaziga Takish Xorazm boyliklari va xazinalarini Gurxonga topshirishga va'da berdi va har yili o'lpon sifatida belgilangan miqdorni to'lashga rozi bo'ldi[7].

Xorazimshohlar davlati Takash davrida ancha kengaygan bo'lsada amalda Qoraxitoylar davlatni vassal sifatida eshab kelar edi. Chunki Xorazimshoh Otsiz davrida Movurunnahrni zabt etgan go'rxon bilan urushmaslik va hokimyatni saqlab qolish maqsadida bunga rozi bo'lgan edi. Xorazimshohlar Qoraxitoylarga yiliga 3 ming dinor tilla miqdorida o'lpon to'lashar edi. Takash bu miqdordagi o'lponni to'lashni o'z vorislari bo'lgan o'g'ilariga ham qattiy tayilab "Ular bizni buyuk devor kabi dushmanlardan himoya qilib turadi" degan edi[8].

Takashdan keyin taxtga chiqan Alovuddin Muhammad faoliyatni boshida ushbu maslahatga amal qilgan bo'lsa ham keyinchalik bu soliqlarni kechiktirish yo'liga o'tdi. Chunki xorazimshoh ochiqchasiga qoraxitoylarga o'lpon to'lamaslikni aytishi judda jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Yani endigina qo'shni hududlarni birlashtirayotgan davlatga hali ham o'z qudratni yuqotmagan qoraxitoylar bilan ochiqchasiga urish olib borish bu davlatning mavjudligini xavfga qo'yar edi.

Xorazmshoh Muhammadning taxtga chiqishi nafaqat ichki siyosiy kurashlar, balki Xuroson, G'uriylar va turk qabilalari o'rtasidagi geosiyosiy raqobat bilan ham chambarchas bog'liq edi. Uning hokimiyatga da'vogarligiga Melikshohning o'g'li Xindu-xon qarshilik ko'rsatdi. Xindu-xon Xorazmshoh Takashning nabirasi, ya'ni uning to'ng'ich o'g'li Melikshohning o'g'li edi. Melikshoh hali otasi tirikligida, 1197-yil bahorida vafot etganidan so'ng, uning o'g'il taxt uchun qonuniy davogar sifatida o'zini ko'ra boshlagan edi[9].

Takash vafot etgach, taxtga uning ikkinchi o'g'li Muhammad o'tirdi. Biroq Muhammadning rasman Xorazmshoh deb e'lon qilinishi 1200-yil 3-avgust, payshanba kuniga to'g'ri keldi[10]. Bunga sabab, uning taxtga da'vogarligiga Xindu-xon tomonidan qarshilik ko'rsatilishi va Xindu-xonni qo'llab-quvvatlagan turk qabilalarining Xurosonning ba'zi shaharlarini egallab olishgan edi. Ushbu qarama-qarshilik Xorazmshohlar davlatining keyingi siyosiy barqarorligi va hududiy kengayishiga ta'sir ko'rsatgan muhim voqealar sirasiga kiradi.

Shu bilan birga, G'uriylar tomonidan amalga oshirilgan bosqinchiliklar mintaqadagi kuchlar muvozanatini o'zgartirdi. Xususan, G'uriylar tomonidan amalga oshirilgan zo'ravonliklar mahalliy aholining Xindu-xonga qarshi noroziligini oshirdi. Muhammad bu vaziyatdan ustalik bilan foydalandi va o'z harbiy yurishlarini Xurosondagi G'uriylar hukmronligiga qarshi yo'naltirdi.

Muhammadning 1203-yilda Xurosondagi hududlarini qayta egallashi va 1204-yilda Badg'isni vayron qilishi, shuningdek, G'irotdan katta miqdorda kontributsiya undirishga erishishi, uning Markaziy Osiyoda mustaqil harbiy-siyosiy kuch sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Bu Xorazmshohlar davlatining Markaziy Osiyoning harbiy-siyosiy landshaftidagi etakchi o'yinchilardan biriga aylanishi uchun mustahkam poydevor yaratdi.

Ayni shu paytda, Hindistondan qaytgan G'uriylar hukmdori Shihob ad-Din Xorazmga qarshi yurish boshladi. Muhammad Mervdan qaytib kelib, avvalgi hukmdorlar kabi hududni suv bosish orqali dushmani to'xtatmoqchi bo'ldi, lekin bu faqat 40 kunlik kechikishdan boshqa natija bermadi. Kara-Su jangida Xorazmshohning qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi, natijada Shihob ad-Din Urganjni qamal qildi.

Bu jangda Gurganj aholisi butunlay qurollanib, mustahkam qarshilik ko'rsatdi. Xalqni jangga undash uchun imom Shihob ad-Din Xivaqiy "Islom himoyasi uchun jang qilgan kishi shahid bo'ladi" degan hadisini o'qib, shaharliklarni qo'zg'atdi. Ayni vaqtda, Xorazmshoh Muhammad Gurganjni

qutqarish uchun safarbarlik e'lon qildi va Qoraxitoylardan harbiy yordam so'radi. Tayanqu-Taraz va Samarqand sultoni Usmon boshchiligidagi kara-kitay qo'shini jangga kelib qo'shildi, natijada G'uriylar chekinishga majbur bo'ldi[11].

Qora xitoy qo'shinlari G'uriylarni Andxudga qadar quvib bordi, bu erda ikki kunlik jangdan so'ng Shihob ad-Din mag'lubiyatga uchradi. G'uriylar qo'shini engilib, o'z hududlariga qaytishga majbur bo'ldi. Mag'lubiyatdan so'ng Shihob ad-Din Hindistonga qaytib ketdi. U erdagi barqarorlikni tiklaganidan so'ng, Xorazmshoh Muhammad bilan sulh tuzdi. Bu sulh natijasida Xorazmshoh Xurosonning barcha hududlarini egallab, faqat G'irotni G'uriylarga qoldirdi.

Shihob ad-Din 1205-yilda yana Xorazmshohga qarshi hujum boshladi, biroq bu safar ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi. 1206-yilda u Hindiston yurishiga tayyorgarlik ko'rayotganida suiqasd natijasida o'ldirildi[12].

Sultan Shihobiddin G'uriy vafot etishi natijasida Xorazmshoh Muhammadning siyosiy kuchini oshirishga imkoniyat yaratdi. U o'z qo'shinlarini Xurosonga yo'naltirib, mintaqada o'z ta'sirini tiklashga kirishdi. Herat hokimi Izzuddin Husayn Sultan Muhammadga sadoqat bildirgan birinchi amirlardan biri bo'ldi va uni shaharga taklif qildi. Xorazmshoh Heratni egallash jarayonida G'uriy hukmdori G'iyosiddin Mahmudning tarafdorlari qarshilik ko'rsatgan bo'lsalar-da, Xorazmshohning qo'shinlari ularni mag'lubiyatga uchratib, shaharni egallashdi.

Sulton keyinchalik Balxga yurish qildi. Bu erda ham qal'a boshliqlari taslim bo'lib, shahar kalitlarini topshirdi. Natijada, Xuroson yana Xorazmshohning nazorati ostiga o'tdi. Uning harbiy yurishlari davomida Mazandaron va Kirman hududlari ham egallandi. 1209–1210-yillarga kelib, Fors to'liq egallandi[13].

Uning harakatlari nafaqat hududiy ekspansiya, balki Qoraxitoylarning G'uriylar erlarini egallash xavfini oldini olishga qaratilgan edi. Shu bilan birga, u strategik ahamiyatga ega bo'lgan Termiz shahrini Qoraxitoylarga topshirdi[14]. Uning harakatlari nafaqat hududiy ekspansiya, balki Qoraxitoylarning G'uriylar erlarini egallash xavfini oldini olishga qaratilgan edi. Shu bilan birga, u strategik ahamiyatga ega bo'lgan Termiz shahrini Qoraxitoylarga topshirdi[15].

Xorazmshoh Muhammad Termizni G'uriylardan tortib olib, uni Qara-Xitoy hukmdori – Gurxonga topshirishi zamonasining ko'plab tarixchilari tomonidan keskin tanqid qilindi. Ibn al-Asir bu masalani sharhlar ekan, Muhammadning keyinchalik Qara-Xitoylarga qarshi harakatlarini hisobga olib, uning Termizga oid qarori faqat strategik bir yurish bo'lishi mumkinligini ilgari suradi[16].

Tarixiy manbalarda Xorazmshoh Muhammadning Qara-Xitoylarga bo'ysunishi va keyingi qarshiligi turlicha talqin qilingan bo'lib, bu masala bo'yicha mualliflar o'rtasida turli yondashuvlar mavjud. Ibn al-Labbod va Ibn Vosil Qara-Xitoylarni Xorazmshoh tomonidan yo'q qilingan "to'siq" (sadd) sifatida tasvirlagan bo'lsa, Ibn Abiyl-Hadid ularni Xorazmshohning "himoyasi" (wiqāya) deb baholagan. Ushbu qarashlar Muhammadning siyosiy strategiyasini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ba'zi tarixchilar uning Qara-Xitoylarga bo'ysunishini vaqtinchalik va pragmatik qadam sifatida ko'rsatgan bo'lsalar, boshqalari bu holatni tashqi tahdidlardan himoya vositasi sifatida baholagan. Shunday qilib, Muhammadning ushbu siyosiy harakatlari davrning murakkab geosiyosiy sharoitida turlicha talqin qilinib, uning davlat boshqaruvidagi strategik qarorlarini anglash uchun muhim dalil sifatida xizmat qiladi[17].

Xuroson ustidan nazorat o'rnatish faqat harbiy muvaffaqiyat emas, balki mintaqadagi strategik savdo yo'llarini ham nazorat qilish imkoniyatini bergan. Xususan, bu Buyuk Ipak yo'lining muhim tarmoqlari ustidan nazoratni qo'lga kiritishni anglatardi.

Shuni alohida takidlash joyiozki, Xorazmshohlar davlati katta hududlarni bosib olgan bo'lsa ham amalda yaxlit bir davlatga aylana olmadi. Chunki bo'ysundirilgan hududlar amalda deyarli mustaqil edi. Xorazmshoh Alovuddin faoliyatni dastlabgi 10 yilida aslida otasi tomonidan bosib olingan joylarni qaytatdan o'ziga bo'ysundirish bilan ovora bo'ldi. U asosan o'z qavmi qarindoshlari bilan toju-taxt talashdi huddi otasi Takash ukasi Sultonshoh bilan taxt talashgani kabi. Takashni qoraxitoylar ko'magi natijasida hokimiyatga kelishi ham bunga yorqin misol bo'la oladi. Shu sababdan ham Takash umrining ohiriga qadar qoraxitoylarga sodiq qoldi. Garchi orada o'zaro urushlar bo'lib turgan bo'lsa ham. Qoraxitoylar kimni qo'lasa uning kuchi boshqalardan sezilarli ravishda ortardi. Bu davirga kelib Qoraxitoylar markaziy osiyodagi kuchlar muozanatni belgilab berishar edi. Ular kimdur haddan tashqari kuchayib ketishni hohlamas edilar. Chunki Xorazimni kimningdur qo'lida yaxlit bir kuchga aylanishi Movurunnahirdagi qoraxitoylar hokimiyatiga real xavf tug'durar edi. Shu sababdan ham Xorazmshoh Alovuddin o'z faoliyatni dastlabki 10 yilida otasi tomonidan avval egalangan joylarni qaytadan bo'ysundirish bilan o'tkizishga majbur bo'ldi.

TARIX

Muhammad Xorazmshoh Xurosonda hokimiyatini mustahkamlab olgach, bor e'tiborini Movarounnahrqa qaratdi. U Buxorodan islomni Qoraxitoylar hukmronligidan qutqarishga chaqiruvchi xatlarni olganidan so'ng, 1210 yilda Buxoroga yurish qildi. Buxoroni egallaganidan keyin esa Samarqand tomon yo'l oldi.

Bu davrda Samarqand hukmdori Sulton Usmon bo'lib, u rasman Qoraxitoylar vassali sifatida hukmronlik qilardi. Muhammad Xorazmshoh Samarqandga etib kelganida, Usmon unga qarshilik ko'rsatmaslikni tanladi. Buning sababi shundaki, u avvalroq Qoraxitoylar hukmdori Go'rxonning qiziga uylanish maqsadida elchilar yuborgan edi. Biroq Go'rxon bu taklifni rad etgach, Usmon bilan Qoraxitoylar o'rtasidagi munosabatlar keskin yomonlashdi. Shu sababli, Usmon Go'rxon xizmatidan voz kechib, Xorazmshoh tarafga o'tishga qaror qildi. Natijada, Muhammad Xorazmshoh Samarqandni jangsiz egallashga muvaffaq bo'ldi. Uning itoatkorligi uchun Xorazmshoh o'z qizini Sulton Usmonga turmushga berdi[18].

Bu voqealardan xabar topgan Qoraxitoylar hukmdori Go'rxon Xorazmshohga qarshi harbiy harakatlarni boshlab yuborish uchun o'z lashkarboshisi Tayanguga jangga tayyorgarlik ko'rish buyruqini berdi. Tez orada Xorazmshoh va Qoraxitoylar qo'shinlari o'rtasida yirik jang sodir bo'ldi. Ushbu jangda Xorazmshoh qo'shini g'alaba qozonib, Movarounnahr ustidan to'liq nazorat o'rnatdi.

Bu buyuk g'alabadan so'ng, Muhammad Xorazmshoh "Iskandariy Soniy" (Ikkinchi Iskandar) unvoniga sazovor bo'ldi. Bunga sabab, Movarounnahr aholisi Qoraxitoylarni Qur'onda tilga olingan Yajuj va Majuj qabilalariga qiyoslagan edi. Agar Iskandar Zulqarnayn devor qurib, bu qabilalardan odamlarni himoya qilgan bo'lsa, Muhammad Xorazmshoh ham Qoraxitoylardan Movarounnahr aholisini qutqargani uchun shu ulug' nom bilan ataldi[19].

Xorazmshohlar saltanatining harbiy kuchi ko'p jihatdan yollanma askarlarga asoslangan bo'lib, bu strategiya qisqa muddatda saltanatning harbiy qudratini oshirgan bo'lsa-da, uzoq muddatli barqarorlikka tahdid solgan. Uning hokimiyatini ta'minlagan asosiy harbiy kuchlarning katta qismini Qang'li qabilasiga mansub yollanma askarlar tashkil qilgan. Ushbu turkiy dasht qabilasi Qora dengiz bo'yidagi Qipchoqlarga qarindosh bo'lib, o'z tarixiy ildizlari jihatidan mo'g'ullarga yaqin edi.

1182 yilda Oron qabilasining etakchisi Alp Qora Xorazmshoh Tekishga bo'ysungan. Uning o'g'li Qiran esa Xorazmshoh sulolasi bilan nikoh orqali bog'langan. Shu voqea natijasida Tekish Oron qabilasidan bo'lgan malika bilan turmush qurdi. Bu malika keyinchalik Xorazmshoh Muhammadning onasi bo'lib, tarixga Terkan Xotun nomi bilan kirdi.

Mazkur nikoh Xorazmshoh davlatiga ko'plab Qipchoq qabilalarining xizmatga kirishiga sabab bo'ldi. Juvayniy ma'lumotlariga ko'ra, Oron qabilasidan bo'lgan jangchilar Tekish qo'shinida ajamiylar (begonalar) sifatida xizmat qilgan. Tekishning ularga bo'lgan ishonchi past bo'lib, ular bir necha bor jang maydonidan qochgan. Muhammad Xorazmshoh hukmronligi davrida esa Terkan Xotunning qarindoshlari yirik harbiy va ma'muriy lavozimlarni egallaganlar. Xorazmshoh qo'shinlari tarkibidagi ushbu harbiy kuchlar, ayniqsa, musulmon bo'lmagan Yughurlar, Xorazmshohlar davlatining zulm siyosatini kuchaytirgan va uning obro'siga putur etkazgan[20].

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, bizga ma'lum bo'lgan manbalarda etnik atamalar o'zgaruvchan bo'lib, Nasaviy Terkan Xotunning qavmini Baya'ut deb ataydi[11]. Bu qabila ikki qismga bo'lingan bo'lib, uning bir qismi g'arbga ko'chgan, qolgan qismi esa Chingizxon hokimiyatga kelgan paytda hamon Mo'g'ulistonda yashagan[21]. Nasaviy ularni Yemek qabilasining bir bo'lagi sifatida tasniflaydi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, Shohning onasi Terkan Xotun shaxs sifatida Xorazmiyada katta ta'sir o'tkazgan. Uning boshqaruvi ko'plab mahalliy aristokratlarni begonalashtirdi, bu esa keng tarqalgan norozilikka olib keldi. Agar sulton va Terkan Xotundan bir masalaga oid ikki xil farmon chiqsa, faqat sanaga e'tibor berilar va oxirgi chiqarilgan farmonga muvofiq harakat qilinardi[22].

Qolaversa, shoh uchun muhim qiyinchilik uning qo'shinlarini nazorat qila olmasligi ham edi. Ularning zo'rlash va talon-taroj qilish kabi keng tarqalgan xatti-harakatlari shohning yangi fuqarolarini begonalashtirdi va xalq orasida norozilikni keltirib chiqardi. Xorazmshohlar davrida dehqonlar va shahar aholisi yuqori soliqlar va amaldorlarning zulmidan norozi edi. XII-XIII asrlarda tarixchi Ravandiyning yozishicha, soliq yig'uvchilar noqonuniy ravishda er-mulkka da'vo qilib, qishloqlar, hunarmandlar va savdogarlardan turli miqdorda dinor undirgan. Bu buyruqlar harbiy boshliqlarga topshirilib, soliqlar zo'rlik bilan yig'ilgan[23].

Sultonning hududiy kengayish strategiyasini realpolitik yondashuv sifatida baholash murakkab, chunki uning harbiy yurishlari va diplomatik faoliyati o'zaro uyg'unlashmagan edi. Sulton

harbiy qudratini mustahkamlash va yangi hududlarni zabt etishga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, diplomatik jihatdan barqaror siyosiy muvozanat yaratishga etarlicha e'tibor bermagan.

XULOSA

Alouddin Muhammad hukmronligi Xorazmshohlar davlatining eng qudratli davriga to'g'ri keladi. U o'z boshqaruvining dastlabki yillarida avvalgi hukmdorlarning siyosatini davom ettirib, Qoraxitoylarga o'lpon to'lashni davom ettirgan bo'lsa-da, keyinchalik bu majburiyatdan voz kechishga intildi. Biroq, bu harakat Xorazmning geosiyosiy holatini murakkablashtirib, Qoraxitoylar bilan keskin qarama-qarshilikka sabab bo'ldi.

Muhammadning harbiy yurishlari Xorazmshohlar davlatining hududiy kengayishiga zamin yaratdi. U Xuroson, Movarounnahr va G'aznaviylar hududlarini o'z tarkibiga qo'shib, Xorazmshohlar saltanatini Markaziy Osiyodagi eng qudratli davlatga aylantirdi. Biroq u barqaror boshqaruv tizimini shakllantira olmadi, merosxo'rlik masalalarini hal qilishdagi muammolar esa saltanat ichida ichki nizolarni keltirib chiqardi.

Alouddin Muhammadning siyosati Xorazmshohlar davlatining yuksalishida hal qiluvchi rol o'ynadi, ammo uning mo'g'ullarning kuchayib borayotgan xavfiga etarlicha e'tibor bermagani oxir-oqibat davlatning inqiroziga sabab bo'ldi. Shu tariqa, uning hukmronligi Xorazmshohlar tarixida qudrat va zaiflikni o'zida mujassam etgan davr sifatida baholanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Василий Бартóльд, Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия, vol. (Москва, 1963), 387, 387–90, 395, 413, 414–16, 416.
2. Boyle, John Andrew, ed. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Saljuq and Mongol Periods. Vol. 5. (London, UK: Cambridge University Press, 1968), 185.
3. АБДУЛХАСАН ИБН АЛ-АСИР, АЛ-КАМИЛ ФИ-Т-ТА'РИХ, trans. П.Г. Булгаков (Ташкент, 2005), 244, 276.
4. Biran, Michal, The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and the Islamic World (New York, NY: Cambridge University Press, 2005), 60–63.
5. RASHIDUDDIN, Jami'ut-Tawarikh: Compendium of Chronicles – A History of the Mongols, Part One, 166, 207.
6. Ala-ad-Din'Ata-Malik Juvaini, The History of the World-Conqueror, trans. Boyle John Andrew and Mirza Muhammad Qazvini, Manchester University Press, vol. I (Great Britain: Harvard University Press, 1958), 309, 343, 347, 357.
7. Timothy May, "Muhammad II Khwarazmshah Meets Chinggis Khan: A Tale of Hubris and Failed Leadership in the Thirteenth Century," (2020). [Online source](#).
8. Ibn al-Athir, Al-Kāmil fī al-Tārīkh, Vol. XII. Translated by D. S. Richards. The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kāmil fī al-Tārīkh, London: Ashgate, 2006, Vol. III, pp. 105–106.
9. Cahen, Claude. "Abdallaṭīf al-Baghdādī Portraitiste." In Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky, edited by C. E. Bosworth, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971, p. 152.
10. Peter Jackson, The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion (New Haven, CT: Yale University Press, 2017), 86.
11. Шихаб ад-дин мухаммад ан-насавай, сйрат ас-султан джалал ад-дайн манкбурны, trans. З.М. Буниятов (Москва, 1996), 82.
12. Paul Pelliot va Louis Hambis, Histoire des campagnes de Gengis Khan (Leiden: Brill, 1951), 82.
13. Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе: Сборник статей. 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. С. Л. Тихвинский. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1977. – С. 109.